

TÜRK DİLİ, "Altay dilleri" arasında yer alan bir dil. Avrasya'da çok geniş bir coğrafî alana yayılmış olan bu dil, bugün birçok diyalekte ayrılmıştır. Azerî, Türkmence, Tatarca, Başkurtça, Nogayca, Balkarca (veya Malkarca), Özbekçe, Kırgızca, Kazakça, Karakalpakça, Çuvaşça, Yakutça gibi. Eskiden bu diyalektlere Türk - Tatar diyalektleri (veya dilleri) adı da verilmiştir.

Alman asıllı büyük Rus Türkoloğu Wilhelm Radloff'un vurguladığı gibi, dünya dilleri arasında T. D. kadar geniş bir alana yayılmış başka bir dil yoktur (W. Radloff, *Volksliteratur der türkischen Stämme I*, 1866).

Bu geniş topraklarda yayılmış olan Türklerin sayısı üzerine açık bir bilgi vermek güçtür. Ármin Vámbéry'nin *A törör faj ethnologiai és ethnographiai tekintetben* (Budapest 1885; Almancası: *Das Türkenvolk in seinen ethnologischen und ethnographischen Beziehungen*. Leipzig 1885) adlı eserinde verdiği sayı (24 000 000!) yanlıştır. Daha sonra N. A. Aristov'un *Zametki ob êtničeskom sostave turkskib plemen i narodnostey i svedeniya ob ih çislennosti* ["Jivaya Starina", 1896, 3 - 4. fasikül] adlı çalışmasında verdiği statistik bilgiler de eskimiştir. M. Czapliczka'nın *The Turks of Central Asia in History and in the Present Day* [1918] adlı eserindeki veriler de bugün için eski sayılır. P. Jyrkänkallio'nun (*Übersicht über die türkischen Völker unserer Zeit*. "Studia Orientalia" XIV, 1950) topladığı veriler de eskidir. Johannes Benzing'in *Einführung in das Studium der altaischen Philologie und der Turkologie* (Wiesbaden 1953) adlı eserinde verdiği bilgiler dağınıktır. R. Rahmeti Arat (*Türk şivelerinin tasnifi*. "Türkiyat Mecmuası" X, 1951 - 1953, 59 - 139) çağdaş Türklerin sayısı üzerinde durmamıştır. *Philologiae Turcicae Fundamenta* (I, 1959) adlı kolektif eserde çağdaş Türklerin sayısı üzerine verilen bilgiler de eski sayımlardan alınmıştır.

N. A. Baskakov *Tyurksie yazıki* (Moskova 1960) ve *Vvedenie v izuçenie tyurkskib yazıkov* (Moskova 1962, 2. bas. 1969) adlı eserlerinde daha yeni bilgiler vermiştir. K. H. Menges'in *The Turkic Languages and Peoples. An Introduction to Turkic Studies* (Wiesbaden 1968) adlı eserinde de yeni veriler vardır.

Son olarak Dr. R. A. K. (*Zahl der Türken und ihre Siedlungsgebiete*. "Cultura Turcica" I, 1, 1964, 35 - 43) çağdaş Türklerin sayısı üzerinde durmuştur. Onun topladığı verilere göre, çağdaş Türklerin sayısı toplu olarak 95 500 000'dir. Ancak, R. A. K. bu yazısında daha çok eski sayımları göz önünde tutmuştur. Örnek olarak Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nde yaşayan Türklerin sayısını 1926 ve 1939 sayımlarına göre vermiştir. Bugün Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliğinde yaşayan Türklerin sayısı üze-

rine 1970'te yapılan sayıma dayanan daha yeni veriler vardır (*Naselenie SSSR. 1973. Statističeskiy sbornik. Moskova 1975*). Nitekim Zsuzsa Kakuk (*Mai török nyelvek. I. Bevezetés. Budapest 1976*) da çağdaş Türk dillerinden söz ederken daha çok 1970 sayımına dayanan sayıları vermiştir. 1970 sayımı sonunda elde edilen sayılar, eski sayımların sonuçlarından farklıdır. Eski ve yeni sayımlardaki farklara rağmen, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliğinde Türk diyalektlerini kullananların Slav dillerini konuşanlardan sonra ikinci sırayı aldıkları açıktır.

Çuvaşça ve Yakutça bir yana bırakılacak olursa, Türk diyalektleri arasında büyük bir yakınlık göze çarpar. *Baş, göz, ağız, kulak, ayak, kol, burun, diş, karın, göbek, et, süt, ağaç, ot, ay, gün, ak, kara, gök, sarı, at, sığır, inek, koyun, kuzu, kuş, ev, kanat, dağ, taş, toprak, su, tuz, üç, beş, sekiz, dokuz, altmış, yetmiş* gibi sözler bütün Türk diyalektlerinde ortaktır. Yalnız bu sözlerin söylenişinde birtakım farklar göze çarpar. Örnek olarak *göz* sözü eski ve yeni Türk diyalektlerinde *köz* olarak kullanılır. Bunun gibi, *baş* sözü de diyalektlerde *bas, paş, pas* biçimlerinde geçer. *Ağız* sözü diyalektlerde *ağış, as, avuz, auz, az, as, üs, uos, şavar*; *ayak* sözü *adək, azak, ura*; *dağ* sözü ise *tağ, tav, tau, tō, tū, tu* olarak kullanılır.

Çuvaş ve Yakut diyalektlerinde fonetik bakımdan daha büyük farklar vardır. Örnek olarak Türkçe *ayak* (<**adək*) sözü Çuvaşçada *ura*, Yakutçada *atax* olarak geçer. Türkçe *ağız* sözünün Çuvaşça karşılığı *şavar*, Yakutça karşılığı ise *uos*'tur. Türkçe *sekiz* yerine Çuvaşçada *sakkär*, *dokuz* yerine *täxxär, täxxär* biçimleri kullanılır. Bunun gibi, Türkçe *altmış* yerine *umäl*, *yetmiş* yerine de *šimäl* biçimleri geçer. Yakutçada da *sekiz* karşılığı olarak *ağış, dokuz* karşılığı olarak da *toğus* biçimi kullanılır.

Bu diyalektlerde ünlülerde de birtakım değişiklikler göze çarpar. Örnek olarak Ana Türkçe *a*'lar Çuvaşçada *u*'ya çevrilir: Türkçe *at*~Çuvaşça *ut*; Türkçe *kanat*~Çuvaşça *şuzat*; Türkçe *sakal*~Çuvaşça *suxal*; Türkçe *balık*~Çuvaşça *pu'ä*; Türkçe *sakız*~Çuvaşça *suxär*; Türkçe *ayak*~Çuvaşça *ura*; Türkçe *arpa*~Çuvaşça *urpa*. Ancak Türkçe *a*'nın *i*'ya dönüştüğünü de biliyoruz: Eski Türkçe *tana*>Türkçe *dana*~Çuvaşça *tina*.

Türk diyalektlerinde ortak sözler yanında arasra farklı sözlere de rastlanır. Örnek olarak bütün Türk diyalektlerinde kullanılan *ev* (~*iv, öv, üv, öy, üy*) yerine Çuvaşçada *kil* sözü geçer. Bunun gibi, Türkçe *dalak* (<*talak*) yerine Çuvaşçada *sula* sözü kullanılır. Buna karşılık Yakutçada *dalak*'ın karşılığı *täl'*dir. Türkçe *yular* sözü bugün yalnız Yakutçada *sular* olarak kalmıştır. Çağdaş Türk diyalektlerinde *yulara nokta* adı verilir. Türk diyalektlerinde yaygın olarak kullanılan *nokta* adı Moğolca bir alıntıdır. Türkçe *göz* (<*köz*) yerine çağdaş diyalektlerde *köz* yanında *karak* sözü de kullanılır. *Karak*'ın Yakutça karşılığı *xarax'*tir.

Türk diyalektlerinde fonetik alanda gördüğümüz farklar yanında gramer bakımından da birtakım farklar vardır. Örnek olarak Türkçe *kalan* biçimi yerine birçok diyalekte *kalgan* biçimi kullanılır. Türkçe *-lar, -ler* eki birçok çağdaş diyalekte *-nar, -ner, -dar, -der, -tar, -ter* olarak geçer.

Geniş bir coğrafi alana yayılmış olan T. D.'nde ses, gramer ve sözlük bakımlarından birtakım farkların meydana

gelmesi tabiidir. Ancak bu farkların, Azeri, Türkmen, Tatar, Başkurt, Özbek, Kırgız, Kazak gibi Türk kolları arasındaki anlaşmayı engelleyecek kadar derinleştiği söylenemez. Bu bakımdan Türkmen, Tatar, Özbek, Kazak, Kırgız gibi Türklerin dilleri, T. D.'nin birer diyalektidir. Türkmençe, Tatarca, Başkurtça, Kırgızca, Kazakça gibi diyalektleri "dil" saymak yanlıştır. Nitekim Türk diyalektolojisinin kurucusu W. Radloff, eski ve yeni Türk diyalektlerini içine alan büyük sözlüğüne *Opit slovarya turkskih narëçiy (Versuch eines Wörterbuches der Türk - Dialecte)* adını vermiştir (1888 - 1911). Sözlüğün Rusça başlığında *narëçie* (= diyalekt, lehçe) terimi kullanıldığı gibi, Almanca başlığında da *narëçie*'nin karşılığı olarak *Dialect* sözü kullanılmıştır. Radloff'tan önce karşılaştırmalı bir sözlük ortaya koyan L. Budagov da eserine *Sravnitel'ny slovar' iuretsko-tatarskih narëçiy* (1869 - 1871) adını vermişti. Bu başlıktan anlaşıldığı gibi, Budagov da Türkçe, Tatarca, Başkurtça, Nogayca ve Türkmençeyi "Türk - Tatar diyalektleri" olarak kabul etmiştir.

Tanınmış Macar Türkoloğu J. Németh (*Probleme der türkischen Urzeit. Analecta Orientalia memoriae Alexandri Csoma de Körös dicata. Budapestini 1942 - 1947. 57 - 102*) de T. D.'nin kollarına diyalekt adını vermiştir.

R. Rahmeti Arat (*Türk şivelerinin tasnifi. "Türkiyat Mecmuası" X, 57 - 139*) T. D.'nin bütün diyalektlerine şive adını vermiş, yalnız Yakutça ve Çuvaşçayı lehçe (diyalekt) olarak adlandırmıştır.

Türk diyalektleri arasında Çuvaşça ve Yakutça özel bir yer tutar. Ancak, Çuvaş diyalektini "Altay dilleri" içinde özel bir grup saymak yanlıştır (N. N. Poppe). Bunun gibi, Çuvaşça, Türk ve Moğol dilleri arasında bir köprü olarak da kabul edilemez (G. J. Ramstedt). J. Németh Çuvaşça ile Yakutçayı Türk diyalektleri içinde *s* grubu (veya *s* Türkçesi) olarak birleştirmiştir.

Avrupalı gezgin ve bilginler, T. D.'nin diyalektleri arasındaki yakınlık üzerinde sık sık durmuşlar ve Balkan yarımadasından yola çıkan bir gezginin Türkçe bilgisine dayanarak Orta Asya'da kolaylıkla dolaşabileceğini bildirmişlerdir. Örnek olarak, büyük Macar Türkoloğu Armin Vambergy, *A török faj* (Budapeşte 1885) adlı eserinde, Türkçe bilen bir gezginin Orta Asya'nın her yanında güçlük çekmeksizin gezi yapabileceğini yazmıştır.

Çağdaş Türk diyalektleri eski bir ana dil (Alm. *Ursprache*)'den çıkmıştır. Bu ana dilin konuşulduğu toprakları Türklerin ana yurdu sayıyoruz. Türklerin ana yurtlarından dağılmaları üzerine diyalektler oluşmaya başlamıştır. Diyalektlerin büyük bir bölümünde Ana Türkçenin *a, e, i, o, ö, u, ü* gibi ünlüleri normal olarak saklanmıştır. Ana Türkçenin **r, *l, *n, *η, *k, *m, *t* gibi ünsüzleri de diyalektlerde normal olarak olduğu gibi kalmıştır. Yalnız Ana Türkçenin **-d, *-d* ünsüzü bu diyalektlerde *-z, -z* (>*-s*) ve *-y, -y*'ye çevrilmiştir: Eski Türkçe *adək*, diyalektlerde *azak* ve daha sonra *ayak* biçimini almıştır. Bunun gibi, Eski Türkçe *kuduruk* da *kuzuruk* (>*kuzuruk*) ve *kuyruk* biçimine girmiştir. Eski Türkçe *kadıñ* (ağaç adı) da *kazıñ*>*kayıñ* biçimlerini aldıktan sonra *kayıñ*'a dönüşmüştür. Eski Türkçe *eder* de diyalektlerde *ezer* ve *eyer* biçimlerini almıştır. Ana Türkçenin **-z, *-z* ünsüzü de diyalektlerin büyük bir bölümünde olduğu gibi kalmıştır. Bundan başka, Ana Türkçenin **-s, *-s* ünsüzü de diya-

lektlerde *ş* veya *s* olarak saklanmıştır. Söz başındaki *y*-esi diyalektlerde *y*- olarak kalmışsa da, birçok diyalekte *c*- (ve *ç*-)ye çevrilmiştir. Ana Türkçenin *s*- ünsüzü de diyalektlerde olduğu gibi kalmıştır. Yalnız Başkurtçada bu ünsüz *h*'ye dönüşmüştür: Türkçe *sekiz*>Tatarca *sigez*>Başkurtça *higez*; Türkçe *sakız*, Kırgızca *sağız*~Başkurtça *hağız*; Türkçe *semiz*>Tatarca *simez*>Başkurtça *himez*; Türkçe *sakal*>Tatarca *sakal*>Başkurtça *hakal*.

Buna karşılık Türk diyalektlerinin küçük bir bölümünde (Çuvaşça ve Yakutçada) sesler (ünlüler ve özellikle ünsüzler) büyük değişikliklere uğramıştır. Örnek olarak, Ana Türkçe **-d-* ünsüzü Yakutçada *-t-* olarak kaldığı halde Çuvaşçada *-r-*'ye çevrilmiştir: Eski Türkçe *adak*>Yakutça *atax*, Çuvaşça *ura*; Eski Türkçe *kadıñ*>Yakutça *xatın*, Çuvaşça *xurın*; Eski Türkçe *tod-* [= doymak]>Yakutça *tot-*, Çuvaşça *táran-*. Ana Türkçe **-z-*, **-z* ünsüzü de Çuvaşçada *-r-*, *-r'*ye dönüşmüştür: Eski Türkçe *yüzük*>Çuvaşça *şérë*; Eski Türkçe *kazgan* (>*kazan*)>Çuvaşça *xuran*; Türkçe *buzağı*>Çuvaşça *þáru* Eski Türkçe *tuz*>Yakutça *tús*, Çuvaşça *távar*; Eski Türkçe *ağız*>Yakutça *uos*, Çuvaşça *ávar*; Türkçe *köz*>Çuvaşça *ávar*; Eski Türkçe *küz* (>Türkçe *güz*)>Yakutça *küs*, Çuvaşça *lév*; Türkçe *yıldız*>Yakutça *sulus*, Çuvaşça *sálá*; Türkçe *ayaz*>Çuvaşça *uyar*; Eski Türkçe *otuz*>Yakutça *otut*, Çuvaşça *váar*; Türkçe *balız*>Çuvaşça *pulá*. Bunun gibi, Ana Türkçe **-s-*, **-s* ünsüzü de Çuvaşçada *-l-*, *-l'*ye çevrilmiştir: Türkçe *işit*>Yakutça *ihit-*, Çuvaşça *ilt-*; Eski Türkçe *kümüş*>Yakutça *kömüs*, Çuvaşça *kémél*; Eski Türkçe *kış*>Çuvaşça *xél*; Eski Türkçe *altmış*>Çuvaşça *utmal*; Türkçe *yetmiş*>Çuvaşça *şitmél*. Ana Türkçe *s-* ünsüzü bütün çağdaş diyalektlerde olduğu gibi, Çuvaşçada da saklanmıştır: Türkçe *sal*~Çuvaşça *sul*; Türkçe *süt*~Çuvaşça *şét*. Buna karşılık *s-* ünsüzü Yakutçada düşmüştür. Örnekler: Türkçe *su*~Yakutça *u*; Türkçe *süngü*~Yakutça *ünü*; Türkçe *sal*~Yakutça *ál*.

Türk diyalektlerinde gördüğümüz ses gelişmelerinin bir bölümü yenidir. Ancak, diyalektlerin bir bölümünde, özellikle Çuvaşça ve Yakutçada göze çarpan gelişmeler eski bir tarihe çıkar.

Eski ve özellikle yeni Türk diyalektlerinde gördüğümüz fonetik ve gramer farklarını göz önüne alan uzmanlar, en eski çağlardan başlayarak bu diyalektleri tasnife çalışmışlardır. Bu yolda yapılan ilk deneme olarak Kâşgarlı Mahmud'un yaptığı tasnif gösterilebilir. *Divanü lûgati't Türk* yazarı XI. yüzyılda yaşayan Türk boylarını coğrafi durumlarına göre sıralamakla kalmamış, dillerinin ses ve gramer özellikleri üzerine de birtakım bilgiler vermiştir. Kâşgarlı Mahmud'un bu gözlemleri daha sonra yetişen Türkologların çalışmalarında da sağlam bir dayanak olarak değerlendirilmiştir.

Türk boylarının coğrafi durumlarını göz önünde tutan Kâşgarlı Mahmud, Kırgız, Yabaku, Kay, Basmlı, Yağma, Çigil, Uygur, Çomul, Çaruk, Başkurt, Kıpçak, Oğuz, Yimek, Suvar, Bulgar ve Peçenek gibi birtakım boyların adlarını saymıştır.

Kâşgarlı Mahmud, çağdaş Türklerin dilleri üzerine birçok bilgiler vermişse de, Suvar ve Bulgarların dili üzerine topladığı veriler çok azdır. *Divanü lûgati't-Türk* yazarı Hazarların dili üzerine de bilgi vermemiştir.

1245'te Pekin'e bir gezi yapmış olan Pian del Carpine'den başlayarak birçok gezginler Türkler ve dilleri üzerine birtakım bilgiler toplamışlardır. V. van Ruysbroek (1250), Marco Polo (1290) gibi gezginler yanında harp tutsakları da bu yolda değerli bilgiler vermişlerdir. Türk tutsaklığında kalan H. Schiltberger'in eserinde de değerli bilgiler vardır.

Philipp Johann von Strahlenberg harp tutsakları arasında özel bir yer tutar. *Das Nord und Ostliche Theil von Europa und Asia* (Stockholm 1730, yeni bas. 1975) adlı eserinde Strahlenberg birtakım tasnifler de yapmıştır. Ancak, bu tasniflerin bugün için yalnız tarihî değeri vardır.

Türkolojinin kurucuları arasında yer alan Julius von Klaproth, *Asia Polyglotta* (1823) adlı eserinde Türkleri tasnif etmiştir.

İ. N. Berezin (*Recherches sur les dialectes musulmans*, I. *Système des dialectes turcs*. Kazan 1848), N. İ. İl'minskiy (*Vstupitel'noe çtenie v kurs turetskó - tatarskogo yazıka*. 1861) gibi uzmanlar bir yana bırakılacak olursa, Türk diyalektlerinin tasnifi konusu üzerinde ilk olarak W. Radloff durmuştur.

Türkolojinin ve özellikle Türk diyalektolojisinin kurucusu olarak tanınmış olan W. Radloff, *Phonetik der nördlichen Türksprachen* (Leipzig 1882 [1883]) adlı eserinin XVIII. bölümünde (*Classification der Türk-Dialecte nach den phonetischen Erscheinungen*), çağdaş Türk diyalektlerini dört grupta toplamıştır: I. Doğu diyalektleri; II. Batı diyalektleri; III. Orta Asya diyalektleri; IV. Güney diyalektleri.

I. Doğu diyalektleri. 1. Asıl Altay diyalektleri (a. Altay diyalekti; b. Teleüt diyalekti), 2. Baraba diyalekti; 3. Kuzey Altay diyalektleri (a. Kuğu [Ruşça adı: Lebed] diyalekti; b. Şor diyalekti), 4. Abakan diyalektleri (a. Asıl Abakan diyalektleri: α . Sagay diyalekti; β . Koybal diyalekti; γ . Kaç diyalekti; b. Yüz diyalekti veya Kızıl diyalekti); 5. Küerik (veya Çolm) diyalekti; 6. Soyon diyalekti; 7. Karagas diyalekti ve 8. Uygur diyalekti bu grupta yer alır.

II. Batı diyalektleri. 1. Kırgız diyalekti: a. Kara Kırgız diyalekti; b. Kazak Kırgız diyalekti; c. Karakalpak diyalekti; 2. Irış diyalektleri: a. Turalı diyalekti; b. Kürdak diyalekti; c. Tobol ve Tümen diyalektleri; 3. Başkurt diyalektleri: a. Ova Başkurtları diyalekti; b. Dağ Başkurtları diyalekti; 4. Volga diyalektleri veya Doğu Rusya diyalektleri: a. Mişer diyalekti; b. Kama diyalekti; c. Simbirsk diyalekti; d. Kazan diyalekti; e. Belebey diyalekti; f. Kasım diyalekti bu gruba girer.

III. Orta Asya diyalektleri. 1. Tarañçi diyalekti; 2. Hami diyalekti; 3. Aksu diyalekti; 4. Kâşgar diyalekti; 5. Yarkent diyalekti; 6. Çağatay diyalekti: a. Kuzey Sart diyalekti; b. Kokand diyalekti; c. Zereşan vadisi Özbeklerinin diyalekti; d. Buhara diyalekti; e. Hive diyalekti bu grupta yer alır.

IV. Güney diyalektleri. 1. Türkmen diyalekti; 2. Azerbaycan diyalekti; 3. Kafkas diyalektleri; 4. Anadolu diyalektleri: a. Hüdavendigâr diyalekti; b. Karaman diyalekti; 5. Kırım diyalekti (Karay ağzına göre); 6. Osmanlı diyalekti bu gruba girer.

Radloff, Balkan yarımadasındaki Türk diyalektlerini de bu gruba almıştır.

Radloff, Türk diyalektlerini tasnif ederken ses özelliklerine dayanmıştır. Ancak, bu tasnifte diyalektlerin coğrafi durumları da göz önüne alınmıştır.

Bu tasnif, 1882 (1883) yılında yapılmıştır. Bu bakımdan Radloff'un eski bilgi ve verileri kullanması tabiidir. Ancak, tasnifte Türk diyalektleri arasında özel bir yer tutan Çuvaş ve Yakut diyalektlerine yer verilmediği göze çarpar.

Radloff'tan sonra Ármin Vámbéry de Türk diyalektlerini tasnif etmiştir (*A török faj ethnologiai és ethnographiai tekintetben*. Budapest 1885. Almancası: *Das Türkenvolk in seinen ethnologischen und ethnographischen Beziehungen*. Leipzig 1885). Radloff'tan farklı olarak Türk diyalektlerinin tasnifinde Türklerin etnik yapısını da göz önüne alan Vámbéry, çağdaş Türk diyalektlerini beş grup içinde toplamıştır.

I. Sibirya Türkleri: 1. Teleütler veya Telengetler (Telenget kişi); 2. Asıl Altaylılar (Altay kişi) veya Altay Kalmıkları (Dvoedantsı); 3. Şorlar (Kondomalar); 4. Orman Tatarları (Rusça: Çerneve Tatarı) veya Tubalar (Tuba kişi, Yış kişi, Uryanhay); 5. Kumandılar (Kumandı kişi); 6. Kızıllar; 7. Çolım Tatarları; 8. Sagaylar; 9. Kaçalar; 10. Koyballar; 11. Karagaslar; 12. Soyotlar veya Soyonlar; 13. Kamaslar; 14. Baraba veya Tobol Tatarları (Tarlık, Tobolluk, Tümelik [Tümenler] ve Turalık); 15. Uryanhaylar veya Tubalar (Tuvalar), Sayanlılar.

Vámbéry, Yakutları da Sibirya Türkleri arasında saymıştır.

II. Orta Asya Türkleri: 1. Kara Kırgızlar; 2. Kazak Kırgızlar; 3. Uygurlar ve Doğu Türkistanlılar; 4. Özbekler; 5. Karakalpaklar; 6. Türkmenler.

III. Volga Türkleri: 1. Kazan Tatarları; 2. Çuvaşlar; 3. Başkurtlar; 4. Mişerler (Meşçer veya Meşçeryak) ve Tep-terler.

IV. Karadeniz çevresi Türkleri: 1. Kırım Tatarları; 2. Nogay Tatarları, Kundurlar (Karaağaçlar), Kumuklar, Karaçaylar.

V. Batı Türkleri: 1. İran Türkleri veya Azeriler; 2. Osmanlı Türkleri.

G. J. Ramstedt (Tietosanakirja IX, 1917, 2039 - 2040) Türk diyalektlerini altı ana grupta toplamıştır:

A. Çuvaş diyalekti ($r' > r$; $d > r$; $tağ > tu \sim tãv$ v.b.). Tuna ve Volga Bulgarcası da bu gruba girer.

B. Yakut diyalekti. Çuvaş diyalekti gibi, diğer Türk diyalektlerinden uzaklaşmıştır. z diyalektleri arasında yer alır ($z > s$, t ; $d > t$; $tağ > ta$ 'orman').

C. Kuzey grubu. Altay dağları çevresinde konuşulan diyalektleri içine alır. d sesinin karşılıklarına göre alt gruplara ayrılır.

d diyalektleri: (Eski dil anıtları dışında) Kuzeybatı Moğolistan'da Soyot veya Uryanhay ile Karagas diyalektleri bu alt grupta yer alır ($tağ$ biçimi saklanmıştır).

z diyalektleri: Abakan ve Yüz stepleri diyalektleri (yeni Rus terminolojisine göre Hakas diyalektleri) bu alt gruba girer: Kaça, Sagay, Koybal, Kızıl, Şor, Küerik, Çolım, Beltir, Kamas; Sarıg Uygur (Çin'de).

y diyalektleri: Baraba stepi ve Kuzey Altay (Kumanda ve Kuğu: $tağ$, Tuba: tau), asıl Altay ("Altay Kalmıkları", yeni adları: Oyrot; Teleüt, Tölös: $tağ > tã$).

D. Batı grubu. Karakırgız (yeni resmî adı: Kırgız): $tağ > õ$; Kazakırgız (yeni resmî adı: Kazah); Karakal-

pak: $tağ > tau$; Nogay, Kumuk, Karaçay ve Balkar. Doğu ve Batı Karay; Tatar ve Mişer diyalektleri bu alt gruba girer.

E. Doğu grubu. Doğu (Çin) Türkistanında konuşulan Türkî ve Tarançi (yeni Rus terminolojisine göre: Yeni Uygur) diyalektleri ($tağlığ > tağlık$) ve B Özbekçesi (Hive); Buhara ve Hive (Sart) diyalektleri bu grupta yer alır.

F. Güney grubu ($bol > ol$; $tağlığ > dağlı$), Türkmen ve Osmanlı (Türk) diyalektleri bu gruba girer.

M. Räsänen (*Contributions au classement des langues turques*. "Rocznik Orientalistyczny" XVII, 1935. 92 - 104) Türk diyalektlerinin tasnifi üzerinde durmuş, daha sonra *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen* (Studia Orientalia XV, Helsinki 1949. 26 - 31) adlı eserinde Ramstedt'in tasnifini esas olarak almıştır. Räsänen, Ramstedt'in tasnifini Radloff ve Samoyloviç'in tasnifleriyle bütünlemeye çalışmıştır. Onun yaptığı tasnifte de esas olarak ses tarihi alınmıştır ($r \sim z$: Çuvaşça $tãvãr \sim$ Ortak Türkçe tokuz '9'; $-ğ$: $tağ$ 'dağ', tau , $tã$, to , $tũ$: $-iğ > -i$, $-ik$; $kalgan > kalan$; söz içinde ve sonunda d (δ) $> t$, z , y , r ; bol - fiilinde b 'nin saklanması veya düşmesi). Räsänen, Ramstedt'in Kuzey grubuna Kuzeydoğu grubu, Batı grubuna Kuzeybatı grubu, Doğu grubuna Güneydoğu grubu ve Güney grubuna da Güneybatı grubu adını vermiştir.

Radloff'un tasnifini F. E. Korş (*Klassifikatsiya tu retskih plemen po yazıkam*. "Étnograficeskoe obozrenie" 1910, 84 - 85. fas.) ve daha sonra A. N. Samoyloviç türlü yönlerden düzeltmeye çalışmışlardır.

A. N. Samoyloviç (*Nekortore dopolneniya k klassifikatsii turetiskih yazıkov*. Petrograd 1922, *K voprosu o klassifikatsii turetiskih yazıkov*. Bakû 1926), Radloff ve Korş'un tasniflerini fonetik ve morfolojik özellikler bakımından bütünlemiş ve yeni gözlemlere dayanan bir tasnif yapmıştır. Çağdaş bilim çevrelerinde büyük bir yaygınlık kazanan bu tasnifte bütün Türk diyalektleri altı ana grupta toplanmıştır:

1. R grubu (Bulgar veya Çuvaş grubu). Özellikleri: 1. $tãvãr$. 2. ura , 3. $pul-$, 4. $tau > tu$; 5. $sarı$; 6. $yulna < kalan$. Eski Bulgar ve çağdaş Çuvaş diyalektleri bu gruba girer.

II. D grubu (Uygur veya Kuzeydoğu grubu). Özellikleri: 1. $tokuz$; 2. $adak \sim azak$; 3. $pol-$; 4. $tağ$; 5. $sarığ$; 6. $kalgan$.

d sesinin uğradığı değişikliklere göre bu grup üç alt gruba ayrılır:

a. d alt grubu: Yenisey - Orhon kitabelerinin dili, eski Uygur diyalekti ve Karagas, Salar ve Tuva diyalektleri;

b. z alt grubu: Sarı Uygur, Şor ve Hakas (Koybal, Kızıl, Sagay, Kaça ve Beltir) diyalektleri;

c. t alt grubu: Yakut diyalekti.

III. tav grubu (Kıpçak veya Kuzeybatı grubu). Özellikleri: 1. $toğuz$; 2. $ayak$; 3. $bol- \sim bul-$; 4. tav ; 5. $sarı$; 6. $kalgan$.

Bu grup iki alt gruba ayrılır:

a. Moğol devrinden önce oluşan diyalektler; Altay (Altay, Teleüt ve Telengit), Kırgız, Kumuk, Karaçay - Balkar, Karay, Tatar, Başkurt diyalektleri;

b. Moğol devrinden sonra oluşan diyalektler: Kazak ve Nogay diyalektleri.

1	<i>tā'ār</i>	<i>tokuz, dokuz vb.</i>				
2	<i>ura</i>	<i>adak</i>	<i>ayak</i>			
3		<i>bol (pol, pul, bul)</i>				<i>ol</i>
4	<i>iāv ~ tu</i>	<i>tağ</i>	<i>tau</i>	<i>tağ</i>	<i>dağ</i>	
5	<i>ä</i>	<i>iğ</i>	<i>ı</i>	<i>ık (iğ)</i>		
6	<i>yulnā</i>	<i>kalgan</i>				<i>kalan</i>
	I <i>r</i> grubu Bulgar	II <i>d</i> grubu Uygur Kuzeydoğu	III <i>tau</i> grubu Kıpçak	IV <i>tağlık</i> grubu Çağatay Güneydoğu	V <i>tağlı</i> grubu Kıpçak - Türkmen Orta grup	VI <i>ol</i> grubu Türkmen Güneybatı

A. N. Samoyloviç'e göre Türk dili

IV. *Tağlık* grubu (Çağatay veya Güneydoğu grubu). Özellikleri : 1. *tokuz*; 2. *ayak*; 3. *bol*; 4. *tağ*; 5. *sarik*; 6. *kalgan*. Eski Çağatay (yeni Rus terminolojisine göre Eski Özbek) diyalekti, Doğu Türkistan (yeni Rus terminolojisine göre Uygur) diyalekti, Özbek ve Tuba diyalektleri.

V. *Tağlı* grubu (Kıpçak - Türkmen grubu, Orta grup). Özellikleri : 1. *dokuz*; 2. *ayak*; 3. *bol*; 4. *tağ*; 5. *sarı*; 6. *kalgan* : Harezmi Özbek ağzları.

VI. *Ol*-grubu (Türkmen veya Güneybatı grubu). Özellikleri : 1. *dokuz*; 2. *ayak*; 3. *ol*-; 4. *dağ*; 5. *sarı*; 6. *kalan*. Türkmen, Azeri, Türk (Anadolu) ve Gagavuz diyalektleri.

Samoyloviç, tasnifini toplu olarak bir tabloda da vermiştir.

N. A. Baskakov (*K voprosu o klassifikatsii tyurkskih yazıkov*. "İzvestiya Akademii Nauk SSSR" 1952, XI, 2 : 121 - 134; *Klassifikatsiya tyurkskih yazıkov v svyazi s istoričeskoj periodizatsiej ih razvitiya i formirovaniya*. "Trudi İnstituta yazıkoznaniya Akademii Nauk SSSR I, 1952; *Tyurkskie yazıki*. Moskova 1960; *Vvedenie v izučenie tyurkskih yazıkov*. Moskova 1962. 307 - 312) Türk diyalektlerini jenealojik olarak tasnif etmişti. N. A. Baskakov, *Tyurksie yazıki (Yazıki narodov SSSR*. Moskova 1966) adlı kolektif eserde çıkan *Tyurkskie yazıki (Obşçie svedeniya i tipologičeskaya ħarakteristika)* adlı yazısında (7 - 42. s.) da bu tasnifi olduğu gibi vermiştir (15 - 16. s.):

A. Türk dillerinin Batı Hun dah : I. Bulgar grubu. Eski diller : 1. Bulgarca (Bulgar, Suvar, Sabır, Avarların dili); 2. Hazarca (Hazarların dili). Modern dil : 1. Çuvaşça (Çuvaşların dili).

II. Oğuz grubu. Oğuz - Türkmen alt grubu. Eski dil : Oğuzca (X - XI. yüzyıl), Oğuz, On Oğuz ve Dokuz Oğuzların dili. Çağdaş diller : 1. Türkmençe (Türkmenlerin dili) : Teke, Yomut, Göklen, Salır, Sarık, Ersarı, Çavdor. 2. Trühmençe (Kuzey Kafkasya Türkmenlerinin dili).

Oğuz - Bulgar alt grubu. Eski diller : 1. Uzca (Oğuzların dili); 2. Peçenekçe (Peçeneklerin dili). Çağdaş diller : 1. Gagavuzca (Gagavuzların dili); 2. Balkan Türklerinin dili.

Oğuz - Selçuk alt grubu. Eski diller : 1. Selçukluca; 2. Eski Osmanlıca; 3. Eski Azeri. Çağdaş diller : 1. Azeri; 2. Türkçe; 3. Kırım Tatar dilinin güney kıyı diyalekti.

III. Kıpçak grubu. Kıpçak - Polovets alt grubu. Eski dil : Kıpçakça (Kıpçak [Kuman, Polovets veya Hardeş]lerin dili). Çağdaş diller : 1. Karayca (Karayların dili); 2. Kumukça; 3. Karaçayca - Balkarca (Karaçay ve Balkar veya Mal-karların dili); 4. Kırım Tatarcası (Nogayların dili).

Kıpçak - Bulgar alt grubu. Eski dil : 1. Altın Ordu (Batı) dili. Çağdaş diller : 1. Tatarca (Tatarların dili). Volga Tatarları : Kazan Tatarları (Kazanlı), Astrahan Tatarları, Kasım Tatarları, Mişerler, Nogaybıklar, Tepterler; Sibiryaya veya Batı Sibiryaya Tatarları : Tura Tatarları veya Turahlılar, Tümen Tatarları veya Tümenliler, Işım Tatarları veya Işımlılar, İrtiş Tatarları veya İrtişliler, Tobol Tatarları veya Tobollular, Tar Tatarları veya Tarlıklar, Baraba Tatarları veya Barabalar, Tom Tatarları; 2. Başkurtça (Başkurt ve Tepterlerin dili).

Kıpçak - Nogay alt grubu. Çağdaş diller : 1. Nogayca (Nogay, Ak Nogay ve Kara Nogayların dili); 2. Karakalpakça (Karakalpakların dili); 3. Kazakça (Kazakların dili); 4. Özbek dilinin Kıpçak diyalektleri.

IV. Karluk grubu. Karluk - Uygur alt grubu. Eski diller : 1. Karahanlı devleti Uygur dili (*Divanü lûgati't - Türk, Kutadgu bilig*); 2. Karahanlı döneminden sonraki Uygur dili (*Aybetü'l-hakayık; Kısasü'l-enbiya*).

Karluk - Harezmi alt grubu. Eski diller : 1. Karluk - Harezmi dili (*Divan-ı hikmet v.b.*); 2. Altın Ordu (Doğu) dili (*Muhabetname v.b.*); 3. Çağatayca (XIII - XIV. yüzyıllar); 4. Eski Özbekçe (Çağatayca). Çağdaş diller : 1. Özbekçe (Özbeklerin dili) : Taşkent Özbekleri, Fergana Özbekleri, Buhara Özbekleri, Kokand Özbekleri, Hive veya Harezmi Özbekleri, Fergana Türkleri, Fergana Kıpçakları, Kuramalar, Lokaylar, Hive Sartları; 2. Yeni Uygurca (Yeni Uygurların dili). Kâşgar, İli, Kulca, Turfan, Yarkent, Hotan, Hami (Komul), Tarançi, Aksu, Salar, Sarı Uygur, Lobnor, Hoton diyalektleri.

B. Türk dillerinin Doğu Hun dah. I. Uygur - Oğuz grubu. Uygur - Tukyü alt grubu. Eski diller : 1. Eski Oğuzca (Eski Oğuzların veya Gök Türklerin dili); 2. Eski Uy-

gurca (Eski Uygurların dili). Çağdaş diller : 1. Tubaca (Tuba, Tuva, Soyot veya Uryanhayların dili); 2. Tofaca (Tofa veya Karagasların dili).

Yakut alt grubu. Çağdaş dil : 1. Yakutça (Yakut ve Dolganların dili).

Hakas alt grubu. Çağdaş diller : 1. Hakasça (Hakasların dili). Kaç, Sagay, Beltir, Kızıl, Şor, Koybal diyalektleri; 2. Şorca (Şor dili). Şor, Aşa, Kondoma ve Matur diyalektleri; 3. Çolm Tatarlarının dili; 4. Kamasça (Kamas veya Kangalasların dili); 5. Altay dilinin kuzey diyalektleri (Tuba, Çalkandu, Kumandı); 6. Sarı Uygurca (Sarı Uygurların dili).

II. Kırgız - Kıpçak grubu. Eski dil : 1. Eski Kırgızca (Eski Kırgızların dili). Çağdaş diller : 1. Kırgızca (Kırgız veya Kara Kırgızların dili); 2. Altayca (Altaylı [Altay kişi] ların dili). Mayma, Teleüt, Telengit, Tölös, Kumandı, Kuğu, Tuba diyalektleri.

J. Németh (*Türkische Grammatik*. Sammlung Göschel. Berlin - Leipzig 1916. 7 - 10. s.). T. D.'nin çağdaş diyalektlerini iki ana gruba ayırmıştır. Németh bu tasnifi yaparken Ana Türkçedeki *y- sesinin çağdaş diyalektlerdeki karşılıklarını göz önüne almıştır. Çağdaş diyalektlerin büyük bir bölümünde bu ses olduğu gibi kalmış veya sonradan yer yer c'ye çevrilmiştir. Németh bu diyalektlere y-Türkçesi adını vermiştir. Buna karşılık Çuvaşça ve Yakutçada y- sesi s'ye çevrilmiştir (Çuvaşça *ı*, Yakutça *s*-). Bu bakımdan Németh bu iki diyalekte s- Türkçesi adını vermiştir.

Németh (*Az öjüku: hangtan alapjai* : "Nyelvtudománi Közlemények" XLIII, 1914, 276 - 326; 448 - 476) Yakutça ile Çuvaşça arasındaki yakınlığı gözden geçirmiş, bu iki diyalektin çağdaş Türk diyalektleri arasında özel bir yer tuttuğunu belirtmiştir. Yakutça ile Çuvaşça arasındaki benzerlikler tartışılmaya açıktır. Yalnız, bu iki diyalektin y- Türkçesi adı altında toplanan diyalektlerden açık olarak ayrıldığı bir gerçektir. Bu bakımdan Németh'in y- Türkçesi adını verdiği diyalektlerin Ortak Türkçe (Alm. Gemeintürkisch, Mac. köztörök) adıyla anılması bilimsel çalışmalarda büyük bir kolaylık sağlamıştır. Bundan dolayı Türkoloji yayımlarında Ortak Türkçe adı yaygın olarak kullanılır.

J. Németh *Probleme der türkischen Urzeit* (Analecta Orientalia memoriae Alexandri Csoma de Körös dicata. Budapestini 1942 - 1947. 57 - 102) adlı yazısında da Çuvaşça ile Yakutçayı s Türkçesi olarak birleştirmiştir. Ona göre, Yakutlarla Çuvaşlar ana yurttan ayrıldıktan sonra dilleri diğer Türk diyalektlerinden uzaklaşmıştır. Ancak, Yakutlarla Çuvaşlar (Bulgar Türkleri) bir süre daha birbirlerine bağlı kalmışlardır. Türkçe a ünlüsünün Yakutça ve Çuvaşçada i'ya çevrilmesi de bu bağlılığa tanıktır. Németh y Türkçesi adı yerine yaygın olarak kullanılan Ortak Türkçe adının yersiz olduğu yolundaki inancını da dile getirmiştir.

L. Ligeti, eski ve yeni Türk dillerini dokuz grupta toplamıştır :

1. Uz dilleri : Azeri, Kırım A, Osmanlı Türkçesi, Türkmençe. Selçuklu Türkçesi ve Kâşgarlı Mahmud'un sözlüğünde Guz kaydıyla verilen veriler ile Kıpçak sözlüklerinde geçen Türkmençe veriler de bu gruba girer.

2. Kıpçak dilleri : Balkarca, Başkurtça, Karaçayca, Karayca, Kara Kırgızca, Kazan Tatarcası, Kazak Kırgızca,

Kırım B, Kumukça, Kurdakça, Mişerce, Nogayca, Özbekçe A, Tobol Tatarcası, Turaca v.b. Peçenekçe, Kumanca ve Kıpçak sözlüklerinde geçen Kıpçakça veriler de bu gruba girer.

3. Sibiryalı dilleri : Abakan, Altay, Baraba, Kaça, Kandak, Karagas, Kızıl, Kondom, Koybal, Kumandı, Küerik, Kuğu, Şor, Sagay, Soyot, Teleüt, Tuba, Uryanhay.

4. Türki dilleri : Çağatay, Yögür, Çin Türk diyalektleri, Özbekçe B veya Hive Tatarcası, Salarca, Tarançi, Türki.

5. Çuvaşça.

6. Yakutça.

Eski yazı dilleri : 7. Gök Türkçe.

8. Uygurca.

9. Türkistan'da bulunan kalıntıların dili. Kâşgarlı Mahmud'un sözlüğünde geçen verilerin bir bölümü de bu gruba girer.

L. Ligeti'nin bu tasnifini Géza Bárczi (*Magyar szófészótár*. Budapeşte 1941. XV) özet olarak vermiştir. Ancak Ligeti bu konuda bir yazı yazmamıştır.

R. Rahmeti Arat (*Türk şivelerinin tasnifi*. "Türkiyat Mecmuası" X, 1951 - 1953. 59 - 139) eski tasnif denemelerini özet olarak verdikten sonra "Türk lehçe ve şive grupları"ni özelliklerine göre şu şekilde toplamıştır :

A. Türk lehçe grupları :

I. r grubu (*r ~ z, l ~ s, s ~ y*-);

II. t grubu (*t ~ d, s ~ y*-).

Rahmeti Arat, "Türk lehçe grupları"nın r grubuna Çuvaşçayı, t grubuna ise Yakutçayı almıştır.

B. Türk şive grupları :

I. d grubu (*adak, tağ, tağlığ, kalgan*);

II. z grubu (*azak, tağ, tağlığ, kalgan*);

III. tav grubu (*ayak, tav, tavlı, kalgan*);

IV. tağlı grubu (*ayak, tağ, tağlı, kalgan*);

V. tağlık grubu (*ayak, tağ, tağlık, kalgan*);

VI. dağlı grubu (*ayak, dağ, dağlı, kalan*).

Yazar, "Türk şive grupları"nın d grubuna Sayan, z grubuna Abakan, tav grubuna Kuzey, tağlı grubuna Tom, tağlık grubuna Doğu, dağlı grubuna da Güney grubu adını vermiştir.

Rahmeti Arat, yazısının sonunda "şive grupları"ni bir tasnif cetvelinde toplamıştır.

Reşid Rahmeti Arat'ın *Türk şivelerinin tasnifi* yazısı *Türk Dünyası El Kitabı*'nda da olduğu gibi yayımlanmıştır (Ankara 1976. 305 - 327). Yalnız Ahmet Temir, bu yazıya Reşid Rahmeti Arat ve Johannes Benzing ile Karl Heinrich Menges'in tasniflerini de katmıştır.

Reşid Rahmeti Arat (*Türk milletinin dili. Türk Dünyası El Kitabı*. 131 - 141) Türk "şive" (diyalekt) gruplarını "coğrafi yönlere göre" beş grupta toplamıştır :

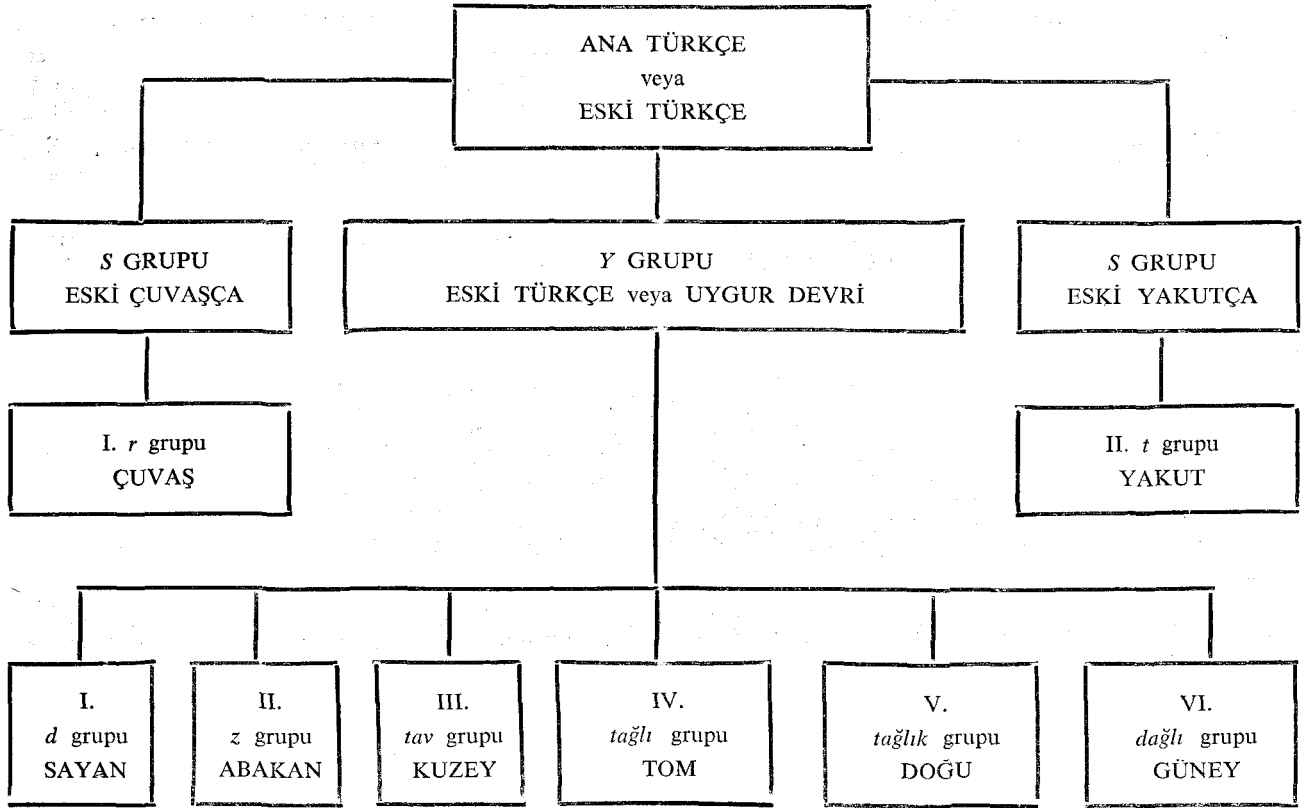
1. Güneybatı grubu (Anadolu ve civar sahalar, Kafkasya ve İran Azerbaycanı, Türkmen ve Kırım),

2. Kuzeybatı grubu (İdil havzası, Sibiryalı, Kuzey Kafkasya, Kuzey Kırım, Batı Türkistan, Doğu Türkistan'ın bir kısmı, Altayların bir kısmı, Afganistan'daki şiveler),

3. Güneydoğu grubu (Doğu Türkistan ve Batı Türkistan'ın bir kısmı),

4. Orta grup (Hive mıntıkasının bir kısmı),

5. Kuzeydoğu grubu (Altaylıların bir kısmı).

R. Rahmeti Arat'a göre Türk dili

Johannes Benzing (*Einführung in das Studium der Altaistik und der Turkologie*. Wiesbaden 1953, 70-73) Türk diyalektlerinin tasnifi üzerine yapılan eski denemeleri ana çizgileriyle özetlemiştir. 1959'da Benzing (*Classification of the Turkic languages. Philologiae Turcicae Fundamenta I*, 1959, 1-5), eski tasnifleri gözden geçirdikten sonra dil tarihine (fonetiğe ve özellikle gramere) dayanan yeni bir tasnif ortaya atmıştır:

- a. Bulgar grubu : Çuvaş ve Volga ve Tuna Bulgarca.
- b. Güney Türk (Oğuz grubu) : 1. Osmanlı diyalekti (Türkiye Türkçesi, Türkçe) : Anadolu ve Rumeli (Trakya ve Makedonya) ağızları, Gagavuz diyalekti ve Kırım Osmanlı ağızı;
2. Azerî ve Kaşkay diyalektleri;
3. Türkmen diyalekti.
- c. Batı Türk (Kıpçak - Kuman diyalektleri) : 1. α) Karay; β) Karaçay ve Balkar; γ) Kumuk diyalektleri; 2. α) Tatar; β) Başkurt diyalektleri; 3. α) Kazak; β) Kırgız diyalektleri.
- d. Doğu Türk (Uygur grubu) : 1. Özbek; 2. Yeni Uygur (Doğu Türk diyalekti, Tarançi, Kâşgar ve Hotan diyalektleri), Sarı Uygur diyalektleri. Eski Uygur, Çağatay, Karahanlı ve Harezmi diyalektleri de bu gruba girer.
- e. Kuzey Türk : 1. Aral-Sayan grubu : α) Altay (Oyrot, Teleüt); β) Şor (Abakan) ve Hakas (Sagay, Beltir, Kaç, Koybal, Kızıl); γ) Tuva (Soyon veya Uryanhay ve Karagas).
2. Kuzey Sibiry grubu : Yakut (ve Dolgan) diyalekti. Eski Türkçe (Orhon ve Yenisey kitabelerinin dili) de bu grup içinde yer alır.

Benzing'e göre, bu gruplar arasında daha sıkı bir karşılaştırma yapılacak olursa, bir yandan Oğuz, Kıpçak - Kuman ve Bulgar grupları arasında, bir yandan da Uygur ve Kuzey Türk grupları arasında daha yakın bir bağ bulunduğu ortaya çıkar.

Benzing'in tasnifi yanında, Karl Heinrich Menges (*Classification of the Turkic languages. Philologiae Turcicae Fundamenta I*, 1959, 5-8), ses ve söz bilgisi gerçeklerini göz önüne alarak yeni bir tasnif yapmıştır. Menges, eski ve yeni Türk diyalektlerini 12 gruptan oluşan 6 bölümde toplamıştır:

A. Orta Asya veya Güneybatı Asya diyalektleri veya Türküt diyalektleri :

I. Orta Asya grubu, Çin yıllıklarının "Doğu Türküt" dili. Eski Türk döneminin eski dilleri : 1. Orhon (ve Yenisey) kitabelerinin dili ve Eski (Klasik) Uygur dili; 2. "Orta Türk" dönemi dilleri : Uygurcadan Çağataycaya geçiş, Kâşgarlı Mahmud'un sözlüğü ve Karahanlı devleti metinleri ve bir kuzeybatı (Harezmi) diyalekti (XI - XII. yüzyıllar); 3. Çağatay diyalekti; 4. (Farsçanın baskısı altında kalan) Özbek diyalekti; 5. Yeni Uygur ve Tarançi diyalektleri; Sarı Uygur ve Salgar diyalektleri; 6. Kırgız diyalekti.

II. Güneybatı veya Oğuz grubu, Çin yıllıklarının "Batı Türküt" dili. Eski diller : 1. Eski Anadolu (Selçuklu) ve Eski Osmanlı diyalektleri; modern diller : 2. Batı Osmanlı diyalekti (Rumeli, Anadolu, Güney Kırım diyalekti ve ağızları ile birlikte); Gagavuz diyalekti; Azerî diyalekti (İran diyalektleri ve Kaşkayî diyalekti ile birlikte); 3. Doğu : Türkmen diyalekti.

B. Kuzeybatı veya Kıpçak bölümü :

III. "Orta Türk" döneminin Eski Kuzeybatı diyalektleri : 1. Kuman diyalekti, *Codex Cumanicus* ile Kuman ve Kıpçakların dili. Diğer gruplar, modern diyalektleri kapsar :

IV. Karadeniz - Hazar diyalektleri : 2. Karay, 3. Karayca ve Balkar, 4. Kırım Tatar, 5. Kumuk.

V. Volga - Kama - Batı Sibiryaya diyalektleri : 6. Kazan Tatar (ve Tepter, Mişer ve Kasım Tatar diyalektleri); 7. Batı Sibiryaya diyalektleri : Turalı, Tümenli, Tobolli, İşimli, Kürdak, İrtişli; 8. Baraba; 9. Küerik; 10. Başkurt.

VI. Aral - Hazar diyalektleri : 11. Kazak ve Karakalpak; 12. Özbek (Farsçanın baskısı dışında kalan Kıpçak Özbek diyalekti); 13. Nogay; 14. Kırgız (yeni yazı dili). A. I. - B. VI. arasında geçiş.

C. VII. Oyrot ve Altay Kişi, Telenget, Kuğu Kişi ve Yış Kişi (Tuba) diyalektleri. Bu sonuncusu Şor ve D. VIII. grupundaki diğer diyalektlere geçişi temsil eder.

D. VIII. Orta - Güney Sibiryaya, Abakan veya "Hakas" grubu : 1. Şor, 2. Abakan (Sagay, Koybal, Kaça, Kızıl ve Beltir diyalektleri).

IX. Doğu veya Tuva grubu : 1. Karagas, 2. Soyon (Tuba, Tuva, Tıba veya Uryanhay). D. VIII. ile E. X. arasında geçiş.

E. X. Kuzeydoğu, Doğu Sibiryaya veya Yakut grubu. Yakut (Саха) dili ve Dolganların diyalektleri.

F. Volga Bulgar veya Hun - Bulgar veya Eski Kuzeybatı bölümü : XI. Volga Bulgar diyalekti ve XII. Modern Çuvaş dili.

Menges'e göre, bu bölüm Proto-Türk topluluğunun bir unsuru olarak sayılamaz. Bu bölüm eskiden Proto-Türk ve Proto-Moğol dilleri arasında bir geçiş teşkil ediyordu. Volga Bulgarlarının ve modern Çuvaşların dilinde Hunların dilinden kalma birçok kalıntının saklanmış olması muhtemeldir. Türkleşme processus'undan sonra Çuvaşça periferik (Fr. périphérique, İng. marginal) bir Türk dili durumuna gelmiştir.

S. E. Malov *Drevnie i novie tyurkskie yazıki* ("İzvestiya Akademii Nauk" XI, 2, 1952) adlı yazısında eski ve yeni Türk dillerini gözden geçirmiştir.

Zsuzsa Kakuk (*Mai török nyelvek. I. Bevezetés*. Budapest 1976. 7-8), Kâşgarlı Mahmud'un yaptığı tasnife değindikten sonra A. N. Samoyloviç'in ses gelişmelerine dayanan tasnifini özet olarak vermiştir. Türk diyalektlerinin yalnız dil özelliklerini değerlendirmek suretiyle tasnif edilemeyeceğini vurgulayan Kakuk, bu diyalektleri Türklerin tarihî gelişmelerini göz önünde tutan bir metotla tasnif etmek yolunun daha verimli olacağını bildirmiştir. L. Ligeti, N. A. Baskakov, J. Benzing ve K. H. Menges'in tasnifleri gibi.

Kakuk, bir yandan tarihî gelişmelerini ve iç bağlantılarını, bir yandan da coğrafi durumlarını göz önüne alarak Türk diyalektlerini altı gruba ayırmıştır :

I. Oğuz dilleri (Güneybatı grubu) : Osmanlı Türkçesi, Azerî, Türkmençe, Gagavuzca.

II. Kıpçak dilleri (Kuzeybatı grubu) : 1. Karadeniz - Hazar Denizi çevresi dilleri : Karayca, Kırım Tatarcası, Karayca - Balkarca, Kumukça; 2. Volga - Kama çevresi dilleri : Tatarca, Başkurtça; 3. Aral - Hazar çevresi dilleri : Kazakça, Karakalpakça, Nogayca, Kırgızca.

III. Türki dilleri (Güneydoğu grubu) : Özbekçe, Yeni Uygurca, Salarca, Sarı Uygurca.

IV. Güney Sibiryaya dilleri (Kuzeydoğu grubu) : Altayca, Hakasça, Şorca, Çulım Tatarcası, Kamasça, Tuvaca (Karagasça).

V. Yakutça.

VI. Çuvaşça.

Özet olarak vermeye çalıştığımız bu tasnif denemelerinden anlaşılacağı gibi, eski ve yeni Türk diyalektlerinin tasnifi konusunda bugüne kadar birçok deneme yapılmışsa da, genel olarak kabul edilmiş bir tasnif ortaya konmamıştır. Bu konuda başlangıçtan beri birçok Türkolog çalışmıştır. Ancak bugüne kadar ortaya konulan tasniflerin birçok bakımdan tartışılmaya ve bütünlenmeye muhtaç olduğu açıktır. Türk diyalektleri alanında yapılan çalışmalar arttıkça yeni birtakım diyalekt ve ağızlar da keşfedilmektedir. Son yıllarda büyük bir ağırlık kazanan Halaç diyalekti gibi. Türk diyalektleri arasında bu yeni diyalekt ve ağızlar da yer verilmesi gerekir.

Bugün T. D.'nin tasnifi konusunda en yaygın olarak kabul edilen denemeyi A. N. Samoyloviç yapmıştır.

T. D.'nin en eski örnekleri, VII - VIII. yüzyıllardan başlayarak Yenisey ve Orhon ırmakları boylarında dikilmiş taş anıtlarda saklanmıştır. Bu anıtların diline Gök Türkçe ("Kök Türkçe") adı verilir. Gök Türkçe, ses, gramer ve sözlük bakımlarından gelişmiş bir dildir. Bu sebeple bu dilin daha eski çağlara çıktığı açıktır. Gök Türklerden sonra Uygur Türkleri de birtakım eserler meydana getirmişlerdir. Uygurlardan kalma eserlerin diline Uygurca adı verilir. Annemarie von Gabain (*Alttürkische Grammatik*. Leipzig 1941, 2. bas. Leipzig 1950; *Das Alttürkische. Philologiae Turcae Fundamenta*. I, Wiesbaden 1959. 21-45) Gök Türkçe ile Uygurcaya Eski Türkçe adını vermiştir.

Eski Türkçeden sonraki dönem, Orta Türkçe (Alm. Mitteltürkisch) olarak adlandırılır. Türkoloji yayımlarında bu adı, Kâşgarlı Mahmud'un *Divanü lügati't - Türk*'ünü Almancaya çeviren Carl Brockelmann kullanmaya başlamıştır (*Mitteltürkischer Wortschatz*. Budapest - Leipzig 1928).

Brockelmann (*Osttürkische Grammatik der islamischen Littersprachen Mittelasiens*. Leiden 1954) Orta Türkçe adına geniş bir kapsam kazandırmıştır. XI - XIV. yüzyıllar arasındaki dönemi kapsayan Orta Türkçe adı, birçok bakımdan tartışılmaya açıktır. Ancak, çalışmalarda kolaylık sağladığı için Türkoloji yayımlarında yaygınlık kazanmıştır.

Orta Türkçeden sonraki döneme ise Yeni Türkçe adı verilir.

N. A. Baskakov (*Vvedenie v izuçenie tyurkskih yazıkov*. Moskova 1962) "Türk dillerinin gelişmesi ve oluşması"nı altı döneme ayırmıştır : 1. Altay dönemi; 2. Hun dönemi (V. yüzyıla kadar); 3. Eski Türkçe dönemi (V - X. yüzyıllar); 4. Orta Türkçe dönemi (X - XV. yüzyıllar); 5. Yeni Türkçe dönemi (XV - XX. yüzyıllar); 6. En Yeni Türkçe dönemi (Rus ihtilâlinde başlayarak).

T. D. ve diyalektleri üzerine yapılan çalışmalar eski bir tarihe çıkar. Bu çalışmalar son zamanlarda büyük bir gelişme göstermiş ve Türklerle ve özellikle T. D. ve kültürüyle uğraşan yeni bir bilim kolu oluşmuştur. Bk. TÜRK KOLOJİ. (H. Eren)